

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 150***İslam SADIO***

***AMEA Folklor İnstitutu “Folklor və yazılı ədəbiyyat”
şöbəsinin elmi işçisi, filologiya elmkəri doktoru
islamsadiq1953@yahoo.com***

**GÖZ YAŞLARI İÇİNDƏ GÜLÜŞ
(Ə.Haqverdiyevin əsərləri əsasında)**

Açar sözlər: *Ə.Haqverdiyev, əsər, gülüş, göz yaşı, xalq yaradıcılığı*

СМЕХ В СЛЕЗАХ

(на основе произведений А.Ахвердиева)

Резюме

Великий Азербайджанский писатель Абдуллах бей Ахвердиев оставил нам богатое наследие. Он всегда мастерством питался народным творчеством. Произведений писателя богат и с мотивом смеха. И эти смехи со своими корнями связаны с народным творчеством.

В произведениях А.Ахвердиева имеются некоторые виды смеха. Писатель и сам смеется и с этим вызывает улыбку у читателей. Все они взяты из устного творчества.

В данной статье исследованы виды смеха и цели их использования, встречающихся в произведениях А.Ахвердиева. автор пришел к такому выводу, что все виды смеха, встречающихся в произведениях писателя можно одним словом выразить так: смех в слезах!

Ключевые слова: *А.Ахвердиев, произведение, смех, слез, народное творчество*

LAUGHTER IN TEARS

(based on A. Haghverdiyev works)

Summary

Great Azerbaijan writer Abdurrahim bey Haghverdiyev has left a rich literary heritage. He skillfully used folk art. Writer's works are also rich with laughter motive. The roots of this laughter are also connected with folk art.

There are many types of laughter in A.Haghverdiyev works. The writer both laughs and make you laugh. All of them are taken from folk art.

In this article were investigated all types of laughter and its using aim meeting in A.Haghverdiyev works. Those types of laughter can be summed up in one word: Laughter in tears.

Key words: *A.Haghverdiyev, work, laughter, tears, folk art.*

Gülüş xalq ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissələrindən biridir. Ağız ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrı olan lətifələri gülüşsüz təsəvvür etmək mümkün deyil. Demək olar ki, lətifələrin mayası ilk sözündən son nöqtəsinə qədər gülüşlə yoğrulub. Xalq ədəbiyyatının digər janrlarında da gülüş səhnələri var. Biz gülüşlə fəklörün mərasim mətnlərindən tutmuş dastanlara qədər əksər janrlarında qarşılaşırıq. Fəklördə gülüş probleminə lətifələrin tədqiqi zamanı ötrəi olaraq toxunulsa da, onu Azərbaycanı ilk dəfə akademik Muxtar Kazımoğlu həm nəzəri baxımdan, həm də fakt materialı əsasında sistemli şəkildə araşdırmışdır.

Gülüş sözlü ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata da keçmişdir. Dram əsərlərində gülüş səhnələri daha çox qarşılaşırıq. Bu da janrın öz bədii xüsusiyyətləri, səhnə təəssümüylə bağlıdır. Səhnə əsərlərində çox zaman aktyor hərəkətilə, baxışıyla, duruşuyla, yerışıyla, hətta üz cizgilərini dəyişməklə də gülüş yaradır. Əsərləri oxuyanda isə belə gülüşlər alınmır. Lakin bu o demək deyil ki, nərdə gülüş yoxdur. Azərbaycan nəsrində gülüşün xüsusi yeri var.

Gülüş bir yaradıcılıq motivi olaraq nəticədir. İstər sözlü, istərsə də yazılı ədəbiyyatda gülüşün çox növləri var. Bu da gülüşü doğuran səbəblərlə bağlıdır. Bir səbəb iki gülüş növü yaratmır. Deməli, gülüşün növlərinin sayı onları doğuran səbəblərin sayına bərabərdir. Onlardan ən qabarıq gözə çarpanı, oxucuya və tamaşaçıya daha güclü emosional təsir göstərən göz yaşları içində gülüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatında bu gülüşün ən gözəl, bənzərsiz örnəyini Cəlil Məmmədquluzadə yaratıb. Təkcə Kefli İskəndəri göz önünə gətirib deyə bilərik ki, bu, göz yaşları içində gülüşün ən gözəl, bənzərsiz obrazıdır. Sanki Cəlil Məmmədquluzadə göz yaşları içində gülüşə Kefli İskəndər adında bir canlı heykəl qoyub. Bu ənənəni sonra poeziyada M.Ə.Sabir və nəsrə digər yazıçılarımız davam etdiriblər.

Muxtar Kazımoğlu yazır ki, “ciddi” və gülməli paralelliği folklorun təməl xüsusiyyətlərindən biridir” (1,s.3). Bir çox yazılı ədəbiyyat örnəklərimizdə də gülüşün göz yaşıyla bu cür paralellik yaratdığını görürük. Yaradıcılığı gülüş və göz yaşı ziddiyyətlərlə zəngin olan yazıçılarımızdan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Doğrudur, yazıçı göz yaşları içində gülüşün Kefli İskəndərlə yanaşı duracaq bir obrazını yaratmayıb. Lakin bu problem yazıçını heç vaxt rahat buraxmayıb. Bu da təbiidir, çünki yazıçı öz dövründəki haqsız zülmələri, ədalətsizlikləri, qadın hüquqsuzluğunu, min cür hiyləgərlikləri, fırıldaqçıları, xalqa və vətənə xəyanətləri görürdü. Bunlar onun gözlərinin qarşısında baş verirdi. Yazıçı bunlara heç vaxt soyuqqanlı baxa bilməzdi. Axı o hiss, duyğu, düşüncə adamıydı. Bu cür hadisələr də insanların yalnız hissələrinə, duyğularına təsir göstərir. Hissiz, duyğusuz insanlar üçün yazıçını göz yaşları içində güldürən o mühitdə yaşamaq daha asan və xoşuydu. Çünki onlar üçün biri döyməliydi, onu döyülməliydi, biri söyməliydi, on beşi söyülməliydi, biri zülm verməliydi, yüzü zülm içində inləməliydi. Belələrinin sevinc gülləri dövründən, zamanından asılı olmayaraq həmişə milyonların göz yaşlarından su içir.

Ə.Haqverdiyev gülməli səhnələr yaratmaq üçün öncədən özü bilə-bilə obrazlarına elə adlar seçir ki, onlar gülüş doğurur. Xərguşov, Qudurğanov, Çulquduzov, Mirzə Qışınəli belə adlardır.

AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev yazır: “M.Kazımoğlunun araşdırmaları isə gülüş mədəniyyəti kontekstinə elmi sədaqəti nümayiş etdirməklə bərabər, əsasən, xalq gülüşünə-Azərbaycan folklorunda gülüşün anatomiyasını aşkarlamağa yönəlmişdir” (2,s.53). “Gülüşün anatomiyasını aşkarlamaq” deyimini akademik Muxtar Kazımoğlunun gülüşlə bağlı araşdırmalarının mahiyyətini doğru açmaqla yanaşı, həm də çox gözəl və dərin tədqiqatçı müşahidəsidir. Mən bu fikri elə-belə xatırlatmadım. Gülüş və göz yaşı insanın psixoloji durumunun ifadəsidir. İnsanın düşdüyü psixoloji durumdan asılı olaraq onun bədənində cürbəcür hormonlar ifraz olunur. Bu hormonların bəziləri gülüş, digərləri göz yaşı törədir. Ə.Haqverdiyevin əsərlərindəki gülüş və göz yaşları əksər hallarda ona görə süni təsir bağışlamır, təbii görünür ki, yazıçı böyük ustalqla əvvəlcə onları doğuracaq psixoloji durumu yaradır. Bu fikrimizin təsdiqi üçün yazıçının “Marallarım” əsərindən bir səhnəni olduğu kimi vermək istəyirəm. Burada söhbət teatr taşamasından gedir. Yazıçı həmin səhnəni belə təsvir edir:

“Artistlərdən camaatın diqqətini cəlb edən söz yox ki səhnəmizin zinəti və fəxri olan Qudurğanov cənabları idi. Artistin hər bir hərəkəti camaat tərəfindən ciddi alqışlanırdı. Elə ki, üzünü məşuqəsinə tutub bu sözləri oxudu:

“Göbəyin ağ dələmə,
Görmüşəm, düymələmə!
Di qoy, di qoy,
Di qoy, məni yar öldürsün:
Gözləri xumar öldürsün,
İxtiyarı var, öldürsün!.....”

Teatroya bir gurultu düşdü ki, az qaldı divarlar uçub tökülsün. Camaatdan baqqal Kərim, çaqqal Rəhim, saqqal Səlim o qədər əl vurdular ki, axırda hər üçünün ürəyi gedib yıxıldılar, onları faytona qoyub evlərinə apardılar” (3,s. 192).

Görürsünüzmü, tamaşaçıların gülüşündən az qalır teatrın divarları uçub dağılsın. Əslində bu gülməli yox, ağlamalı bir səhnədir. Yazıçı sözlərin bayağılığını, aktyorların bacarıqsızlığını, istedadsızlığını, teatrın kimlərin umuduna qaldığını açıb göstərmək üçün baqqal Kərimin, çaqqal Rəhimin, saqqal Səlimin gülməkdən uğunub getdiklərini, hətta yıxıldıklarını söyləməklə oxucuya demək istəyir ki, elə teatrın da belə tamaşaçıları olar. Bu teatr əslində xalq üçün yox, harınlamış, yolunu azmış, xalqla heç bir bağlılığı olmayan meşşanlar üçündür.

Bu cür obrazların gülüşünə acıyan yazıçının ürəyinə axan göz yaşlarını duymaq çətin deyil. Ağıllı tamaşaçı başa düşür ki, yazıçı bununla nə demək istəyir. Burada yazıçı iki-üç ağıllı tamaşaçını ağılatsaydı, heç vaxt adları belə gülüş doğuran bu mənfi tiplərin gülüşünün yaratdığı təsir alına bilməzdi.

Ə. Haqverdiyevin “Pəri Cadu” əsərində Şamama cadu çoxlarının başına oyun açır, ömrünü zəhərə döndərir. Suyu ağzına alıb insanların üzlərinə püfləyir, həm onları güldürür, həm də ürəyində özü onlara gülür. Mənə elə gəlir ki, Şamama cadunun insanların üzlərinə püflədiyi o sular sonra göz yaşlarına dönür. Bunu Şamama cadunun Qurbanla söhbətlərində aydın şəkildə görmək olur. Həmin səhnə belədir:

Q u r b a n (*gülə-gülə*). Zərnigar nənə?

Ş a m a m a c a d u. Nədir? Nənən sənə qurban olsun.

Q u r b a n (*gülə-gülə*). Gələsən bir tövr Hafizə xanımı mənə alasan, mən də Qurban bəy olam.

Ş a m a m a c a d u. Tahı niyə gülürsən? Elə bilirsən ona yaraşmırsan?

Q u r b a n (*gülür*). Elə yaraşaram ki. Deyirəm, qarı nənə, gəl sən bir elə iş elə. Bəlkə sənin dövlətindən kasıblığın daşını tullayam.

Ş a m a m a c a d u. Yəni doğru sözündür, yoxsa məni ələ salırsan?

Q u r b a n. Çox da oldu doğru. Bu sözün bahasına kim bir qara pul verər?

Ş a m a m a c a d u. Sən and iç ki, doğru sözündür, düzəltmək mənim boynuma.

Q u r b a n (*ucadan gülür*). Ha-ha-ha, nənə, sən də məzəli adamsan ey. Dövlətli adam da deyiləm ki, elə bilim məndən pul çəkmək istəyirsən. Sən ki, belə şeylərin ustasısan. Niyə dövlətli adamları tovlayıb puldan-zaddan almırsan, çiyinə bir torba salıb qapılara düşürsən? (4,s.132-133).

Baxın, burada bir neçə maraqlı məqam var. Biri odur ki, Qurban hər dəfə sözə başlamamış gülür. Əslində gülməli bir şey olmasa da, yazıçı onu bilə-bilə güldürür. Gülüş mühitini yaradan səbəb isə odur ki, Qurban savadsızlığı, avamlığı üzündən içində baş qaldırmış tamahının toruna düşüb, Hafizəylə evlənəcəyini, onun kölgəsində yaxşı yaşayacağını düşünür və Şamama cadunun şirnikləndirici sözlərini eşitdikcə daha da sevinir və gülür. Bu gülüşü həqiqi sevinc yaratmır. İkinci məqam odur ki, Qurban Şamama cadunun çiyindəki torbanı görür, ancaq onun nə torba olduğundan xəbəri yoxdu. Üçüncü məqam odur ki, Qurbanı Şamama cadunun torbasına sarı onun ağzını sulandıran iştahı çəkib gətirir. Yazıçı qısa bir səhnədə bunların hamısını çox dolğun şəkildə açıb göstərmişdir.

Burada torbanın üstündə qısaca dayanmaq istəyirəm. Çünki torba burada öteri görünsə də, yazıçı onunla bir çox olacaqlara işarə vurmuşdur. Qurbana isə elə gəlir ki, Şamama cadu torbanı dilənmək üçün çiyinə atıb. Ancaq belə deyil. Torba burada çox mühüm mətləblərdən xəbər verir. Ağıllı oxucu torbanı görən kimi, Şamama cadunun dilənməyini yox, “torba tikmək” motivini xatırlayır və bundan sonra nələrin olacağını düşünə bilir. Ancaq bu motiv Qurbanın ağına gəlmir. O bunu biləndə artıq gec olacaq. Yazıçı

Şamama cadunun onu salacağı torbanı əvvəlcədən Qurbana göstərir. Burada çox incə bir məqam var. Yazıçı Qurbana deyir ki, Şamama cadu o torbanı səndən ötrü gətirib. Əgər Qurban torbanı görüb adını çəkməsəydi, bəlkə də belə düşünmək olmazdı. Başqa sözlə desək, oxucu bilir ki, Şamama cadunun torbasında pişik var. Ancaq Qurbanın başını gicəlləndirmiş tamahı və bir-birinə calanmış gülüşləri o torbadakı pişiyi nəinki görməyə, heç səsini eşitməyə də qoymur. Ə.Haqverdiyev uzunçuluğa getmir, az sözlə daha böyük fikri ifadə etməyə çalışır və buna yüksək səviyyədə nail olur.

Şamama cadu torbanı çox asanlıqla Qurbanın başına keçirir. Burada Qurbanın avamlığı və tamahının güclüliyü Şamama cadunun işini xeyli asanlaşdırır. Qurban savadsızlığının və iştahının qurbanı olur. Onun bayaqkı gülüşlərinin arasından indi arvadı Səlimənin bildir-bildir axan göz yaşları boylanır. Şamama cadunun torbası başına keçəndən sonra Qurbanın arvadı evin altında ağlaya-ağlaya acından-susuzluqdan ölür, özü dağa-daşa düşür. Hara getdiyini, niyə getdiyini özü də bilmir, gəlib bir meşəyə çıxır. Bu vaxt Şamama cadunun əcinnələri onu uzaqdan görüb gülürlər. Çünki əcinnələr Qurbanın gələcəyini bilirdilər və onu gözləyirdilər. Bu gülüşlər Qurbanın Şamama caduyla söhbətdəki gülüşlərinin son akkordlarıdır. Qurban özü bilməyə-bilməyə, əcinnələr isə bilə-bilə onu və ailəsini ölümə aparən cahilliyə gülürdülər. Bu gülüşlərin arxasında nə qədər insanların göz yaşları gizlənilir.

Ə.Haqverdiyev “Pəri cadu” əsərinin ideyası haqqında yazırdı: “İnsan taleyini kənarda axtarmayıb öz-özündə axtarmalıdır” (3,s.380). Qurban isə öz evindəki, ailəsindəki xoşbəxtliyi unudub, varlı-karlı Hafizə xanımın evlənsə daha yaxşı yaşayacağını düşünür və bu işdə Şamama cadunun köməyinə belə bağlayır. Əslində əsərdə Ə.Haqverdiyevin də vurğuladığı kimi, xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın və onların təmsilçiləri olan insanla iblisin mübarizəsi gedir. İblis Qurbanın ürəyinə girib onu yolundan azdırır. Onun gözlərini bağlayıb qaranlığa sürükləyir. Qaranlığı avamlıq, savadsızlıq, cahillik yaradır. Əsərdəki meşə məhz iblislərin, əcinnələrin yaşadığı qaranlığın rəmzidir. Axı onların qorxduqları işıq və işıqlı insanlardı. Onlar da qaranlıq yerlərdə (məşələrdə) olurlar.

“Qaban” hekayəsində Əbdülkərimin qoçaqlığından, zirəkliyindən danışılır. Namus üst-üstə qaçaq olan Əbdülkərimi heç kim tuta bilmir, nə qədər dövrəyə alırlar, qızılquş kimi aradan çıxır. Axırda öz dostu, yoldaşı onu ələ verir. Orda Əbdülkərim ölümqabağı bir bayatı deyir:

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə,
Evimi düşmən yıxdı,
Üzümə gülə-gülə (3, s.301).

Bu bayatını oxuyanda bir xalq məsəli yada düşür. Xalq deyir: “Güldürən yanında oturma, ağladan yanında otur”. Deyimin açımı belədir ki, əvvəl gülməyin sonu ağlamaq, əvvəl ağlamağın sonu gülmək olur. Ə.Haqverdiyevin əsərlərində belə səhnələr çoxdur. Yazıçı bu bayatıyla Qurbanın taleyini də yaxşı ifadə etmişdir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” silsiləsindəki “Odabaşının hekayəsi”ndə Hacı Kamyabın qızı Gövhərtacı öz əmisi oğlu Fərman sevir. Qız da Fərmanı sevir. Ancaq qardaşı İbrahim kasıb olduğuna görə, Hacı Kamyab qızını qardaşı oğlu Fərmana yox, hallı-dullu, varlı-karlı Xudayar xana vermək istəyir. Bu xəbəri eşidən gündən Gövhərtac xəstələnir, yatağa düşür, göz yaşları içində əriyib gedir. Həkimbaşı Mirzə Mehdi də onu sağalda bilmir. Qız elə göz yaşları axıdır. Bu göz yaşları onun düşdüyü durumun ifadəsidir. Bir gün həkimbaşı Mirzə Mehdi Fərmandan qıza bir kağız gətirir. Qız məktubu alan kimi gülmür və sağalır. Durub əynini geyinir, atası gələndə atasının, anası gələndə anasının üzünə gülür. Bu gülüş sevinc gülüşüdür. Onu doğuran iki səbəb var: 1. Gövhərtac Fərmanın adını eşidib, ondan soraq alıb; 2. Həm də Fərman kağızda Gövhərtacı götürüb qaçacağını yazmışdı. Ancaq bu gülüşü sevinc yaratsa da, o ötürür, əvvəli kimi, sonu da göz yaşla-

rıyla bağlıdır. Çünki insanların yaşadıkları mühit də, cəmiyyət də sevincdən doğan gülüş üzərində yox, dərdlə, qəmlə yoğrulmuş göz yaşları üzərində qurulub.

Gövhərtacı güldürən onun Fərmana qovuşacağına yaratdığı sevinc hissləriydi. Ancaq bu sevincin ömrü uzun olmur. Bu dəfə Fərmanın inanıb, güvənib, kişi bilib qapısına getdiyi Hacı Mirzə Əhməd onların gülüşlərini yenidən göz yaşlarına döndərir. İndi də Gövhərtacı Hacı Mirzə Əhməd özü almaq fikrinə düşür. Hər iki gənc bir-birinə qovuşmadan göz yaşları içində ölür.

Bu vaxtsız ölümləri də, göz yaşları içindəki gülüşləri də doğuran mühitdir, cəmiyyətdir. Ona görə də Ə.Haqverdiyevin əsərlərindəki əsas ideya cəmiyyəti kökündən dəyişmək, sağlam mühit yaratmaqdır.

Gülüş ən yaxşı tərbiyə vasitələrindən biridir. Ə.Haqverdiyev də bu məqsədlə gülüşdən ustalıqla istifadə etmişdir. Teatrda gülüşlər də, Qurbanın və əcinnələrin gülüşləri də ibrət götürmək, onları təkrarlayıb həmin gülməli durumlara düşməmək üçün ibrət dərsləridir.

Kamran Məmmədov Ə.Haqverdiyevin əsərlərindəki gülüş haqqında yazırdı: “Bomba”, “Qıraət”, “Diş ağrısı” və başqa hekayələrdə isə gülüşlə yanaşı göz yaşları da, gülüşdən doğan kədər də vardır. Bu gülüş güldürdüyü oxucunu sonra dərinədən kədərləndirir. Bu cəhətdən Ə.Haqverdiyevin gülüşü böyük rus yazıçısı Çexovun gülüşünü yada salır” (5,s. 18).

Ə.Haqverdiyevin əsərlərindəki gülüşlərin üç əsas növünü ayrıca qeyd etmək istəyirəm: 1. Mənfəi obrazlar özlərini gülünc vəziyyətinə salırlar. Ağılsızlıqlarıyla özlərini ağıllı, düşüncəsizlikləriylə özlərini düşüncəli, bacarıqsızlıqlarıyla hamıdan bacarıqlı olduqlarını bayağı, yersiz gülüşləriylə, uğunub yığılmaqlarıyla tamaşaçılara göstərilər, ancaq onları görünlər hər şeyi yaxşı başa düşürlər. Teatrda baqqal Kərimin, çaqqal Rəhimin, saqqal Səlimin gülməkdən uğunub yerə yığılmaları bunun ən gözəl örnəyidir. 2. İnsanlar nəfsinə, onu yaradan iblisə aldanıb həyatda hər şeylərini itirirlər, geriyə yolun olmadığını görür, gülməklə ağlamağın onun taleyini dəyişməyəcəyini bildikdən sonra gülməyə başlayırlar. Qurban belələrinin tipik örnəyidir. 3. Yazıçı yaşadığı cəmiyyətin, insanların halına öz obrazlarının gülən gözləriylə ağlayır. Fərman və Gövhərtac kimi milyonlarla insanları məhv edən cəmiyyətin və mühitin eybəcərliklərini yazıçı gülüşlə qamçılıyır.

Beləliklə, böyük Azərbaycan yazıçısı Ə.Haqverdiyevin kiçik hekayələri, “Marallarım” və “Xortdanın cəhənnəm məktubları” silsilələri və dram əsərləri gülüş səhnələri ilə çox zəngindir. Yazıçı öz fikirlərini daha dolğun, daha təsirli çatdırmaq üçün gülüşdən bir rəmz və üsul kimi ustalıqla istifadə etmişdir. Onun əsərlərində rast gəlinən gülüşlərin növü nə qədər çox olsa da, hamısının bir ümumi adı var: göz yaşları içində gülüş!

ƏDƏBİYYAT

1. Muxtar Kazımoğlu. Epos. Nəsr. Problemlər. Bakı. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2012.
2. Kamran Əliyev. Xalq gülüşünün özəllikləri / Yol və söz. Bakı. 2015. S. 53- 57
3. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş Əsərləri. II cild. II cild (Tərtib, müqəddimə və izahlar Kamran Məmmədovundur). Bakı. “Azərnəşr”. 1971
4. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş Əsərləri. II cild. I cild (Tərtib, müqəddimə və izahlar Kamran Məmmədovundur). Bakı. “Azərnəşr”. 1971
5. Kamran Məmmədov. Əbrürrəhimbəy Haqverdiyev / Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş Əsərləri. II cild. I cild (Tərtib, müqəddimə və izahlar Kamran Məmmədovundur). Bakı. “Azərnəşr”. 1971. s. 5-24

